

ӘОЖ 81'42; 801.7

З. Даулетиярова

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
II курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекші – ф. ғ. к. Ж. А. Абитжанова
e-mail: zeine_04@mail.ru

Ж. Баласағұнның «Құтадғу білігі» шығармасы тіліндегі троп түрлерінің қолданысы

Мақалада түркі әлемінің орта ғасырдағы тарихи-әлеуметтік және мәдени-рухани болмысын танытатын аса құнды мұраның бірі — Ж. Баласағұнның «Құтадғу білігі» шығармасы тіліндегі троп түрлері жайында сөз қозғалады. Орта ғасыр тұғырлы мәдениетінің көркем ойлау жүйесі тілдік бірліктер арқылы кешенді түрде ғылыми сараланады. «Құтадғу білігі» шығармасы тіліндегі метафора, эпитет, метонимия, тенеулердің қолданысы және олардың семантикалық сипаты ашылады. Қазақ тілінің сөздік қорының байлығы, тіліміздің ұлылығы, Ж. Баласағұнның «Құтадғу білігі» шығармасы деректерімен сабақтастырыла қарастырылады.

Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігі» тіліндегі троп түрлерін анықтау арқылы орта ғасыр түркілерінің дүниетанымын, тілдік ерекшелігі айқындалады. Философиялық ой-түйіндер, даналық сөздер көріктеу құралдары – метафоралар, теңеулер, метонимия, эпитет арқылы танылып, орта ғасыр түркілерінің көркем ойлау жүйесін айқындайды. Қазақ тілінің тілдік ерекшеліктерінің ертедегі бастау көздерін «Құтадғу білігі» шығармасынан іздеу мол материалдар мен жаңалықтар береді.

«Құтадғу білігі» шығармасы философиялық толғамдарымен де, поэтикалық ойлау ерекшелігімен сол дәуірдегі өнер өрісін, көркемдік таным мен ой-сананың биігін аңғартады.

Түйін сөздер: мағына, троп түрлері, метафора, тенеу, метонимия, эпитет.

З. Даулетиярова

Употребление тропов в языке «Кутадгу билик» Ж. Баласагуни

В статье представлены виды тропов, встречающиеся в произведении Ж. Баласагуни «Кутадгу билик» среднего века тюркоязычной среды социально-исторических и духовно-культурных взглядов. В комплексном виде научно анализируются языковые системы художественной культуры среднего века. Рассматриваются семантическая характеристика и употребление метафор, эпитет, метонимии и сравнение в языке произведения «Кутадгу билик». Раскрывается богатство словарного состава казахского языка путем сравнения с фактами в произведении Ж. Баласагуни «Кутадгу билик».

Раскрываются языковые особенности, мировоззрения тюрков среднего века с помощью определения видов троп в языке произведения «Кутадгу билик» Ж. Баласагуни. Определяется художественное сознание тюрков среднего века с помощью философских мышлений, мудрых изречений изобразительных средств – метафор, сравнений, метонимии, эпитетов. Древние начинания языковых особенностей казахского языка в произведении «Кутадгу билик» отличается новизной и дает много интересных материалов.

Произведение «Кутадгу билик» акцентирует внимание на художественное сознание, особенности поэтического, философского мышления той эпохи.

Ключевые слова: значение, виды троп, метафора, сравнение, метонимия, эпитет.

Z. Dauletiyarova

Addicting kinds of tropes in language works "Kutadgu Bilik" J. Balasaguni

This article discusses types of trails found in the average century Turkic medium socio- historical, spiritual and cultural beliefs in the product J. Balasaguni " Kutadgu Bilik ." In a complex scientific analyzes language systems artistic culture of the Middle Ages. Submitted semantic characterization and use of metaphors, the epithet, metonymy and comparison in language works " Kutadgu Bilik." Reveals the wealth of the vocabulary of the Kazakh language by comparing the facts in a work of J. Balasaguni " Kutadgu Bilik ."

Disclosed language features worldview Turks Middle Ages by defining types of trails in the language of work " Kutadgu Bilik " Zh.Balasaguni. Defined artistic consciousness Turks Middle Ages, by introducing philosophical thinking, wise sayings pictorial means - a metaphor, simile, metonymy, epithets. Ancient beginnings of linguistic features of the Kazakh language in «Kutadgu Bilik " different novelty and gives a lot of interesting materials.

Work " Kutadgu Bilik" focuses on the artistic consciousness, especially poetic, philosophical thinking of the era.

Key words: value types of trails, metaphor, simile, metonymy, epithet.

Жүсіп Хас-Хажибтің «Құтадғу білік» атты еңбегі (XI ғасыр) Орта Азия,

Шығыс Түркістан және Қазақстан түркі халықтарының көркем әдеби шығармаларының ішіндегі ең алғашқысы және ең көнесі болып есептеледі. Мәдениетіміздің ерте дәуірінің ұлы ескерткіші болып саналатын «Құтты білік» дастаны – орта ғасырдың ірі құбылыстарының бірі. Араб графикасымен жазылған, көлемді, мазмұнды, құнды, тарихи маңызы бар, Орта Азия түркі халықтарының ортақ мұрасы. Қайсы халықтың болса да, тілі, оның тарихымен тығыз байланысты. Аталған еңбек түркі халықтарының тілін, әдебиетін, мәдениетін, дүниетанымын, тарихын, салт-дәстүрін, зерттеуде бағалы дерек екені сөзсіз [1, 25].

Бұл мұраның тағы бір қайталанбас қасиеті – түркілігі, түркілердің төл қазынасы болуы. Қазіргі түркі халықтарының қайсы бірі болса да, аталмыш еңбекте өз шығу тегін, өз тілінің бұрынғы болмыс бітімін көз алдына елестеді. Қазіргі тілдермен салыстырады.

Ж. Баласағұнның өзіндік әлеміне бойлай ену үшін, оның «Құтты білік» шығармасын терең зерттеп қарастырған жөн. Жалпы Жүсіп Баласағұнды «тілдік тұлға» деңгейіне жеткен ақын, білімді, шешен, ділмәр деп тануға болады.

Тілдік тұлғаның табиғатын ашып, суреткерлік шеберлігін тану үшін оның тілінде қолданылған троп түрлеріне зер саламыз. «Жазушының дүниені ерекше көркем түсінуі, сезінуі, оның көркемдік әдісі міндетті түрде оның шығармасында көрініс табады» [2, 112]. Ж. Баласағұнның тіліндегі теңеу, эпитет, метафоралар қолданысы қазақ тіліндегі дәстүрлі қолданыспен сабақтас. Көрнекті тілдік тұлғалардың тілінде қалыптасатын мұндай жүйе – заңды құбылыс. Ж. Баласағұн тіліндегі бейнелі теңеулер эпитеттік сипатта түркілік дәстүрлі үлгісінен туындаған, сондай-ақ, бұрын қолданылмаған тың теңеулер тобы да молынан ұшырасады. В.А.Маслова теңеудің табиғатын лингвомәдениеттану ғылымының өзекті мәселесі деп есептейді: «Халықтық діл (менталитет) және рухани мәдени тіл бірліктері алдымен олардың бейнелік мазмұндары арқылы жүзеге асады» [3, 145]. Жүсіпте дәстүрлі *tag, teg / дай, -дей, -тай, -тей* жұрнақтары арқылы жасалған теңеулер көптеп кездеседі. Мысалы Құтты біліктің Герат нұсқасының 57²⁹ жолында бұл дүниенің мүлігін ашты суға теңейді: *aciḡ sub teg kör ol bu dūnja neḡi* бұл дүние мүлкі ашты судай көрінер [4, 4].

«Құтадғу білік» тілінде кездесетін теңеулер: *жортқан бұлттай, толған айдай, қайыңдай, малдай, құстай, батырдай т.б.*

Жортқан бұлттай жігіттіктен ауыстым,
Ескен желдей тірлігімді тауыстым (ҚБ 6520).

Қара жұпар басыма ақты жолаттым,
Толған айдай жүзді қайда жоғалттым? (ҚБ 6530).

Оқтай түзу, *қайыңдай* тік едім мен,
Садақтай боп иілдім һәм жеңілдім (ҚБ 6530).

Ішпек-жемек болса, *малдай* жалмадым,
Тілек-нәпсі үшін шаңды қармадым (ҚБ 6535).

Аңға түскен *құстай* ессіз атылдым,
Ұшқан құстай ұшырдым мен атымды (ҚБ 6535).

Кеуде кердім жауды жеңген *батырдай*,
Қалдым қатып қара тастай-тасырдай (ҚБ 6535).

Адам есіміне қатысты теңеулер де жұмсалған: *Исадай, Нұшырбандай, Қайсарша, Шаддадуше, Ескендірше т.б.*

Не *Исадай* ұшып көкке шығайын,
Нұшырбандай әділ заңды құрайын! (ҚБ 6550).

Хұсрау, иә *Қайсарша* өмір бастайын,
Шаддадуше бейіш бағын баптайын (ҚБ 6545).

Ескендірше бар жаһанды алайын,
Нухтың жасын беріп ұзақ қалайын (ҚБ 6545).

Сондай-ақ *жанарымдай, судай, теңіздейін, жебедей, лебіндей, жасындай, тасындай, түстей* теңеулері қолданылған:

Егер, тапсам, опалы ер, ағайын,
Көшер ғұмыр көшті *желдей* аңырап,

Өкініштің мұң-шеріндей жамырап... (ҚБ 6550).

Көтеріп ап, *жанарымдай* бағайын! (ҚБ 6565).

Біліксіз тіл, жүрек неге жарасын,
Жанды *судай* біліктен күш табасың (ҚБ 6600).

Ақыл берген теңіздейін телегей,
Биіктерге самғасын деп *жебедей* (ҚБ 6645).

Естінің сөзі – хауыздың *лебіндей* есер,
Есердің сөзі – сүйреңдеп өз басын кесер (ҚБ 592).

Әр сауалың асыл болсын *жасындай*,
Ауыр тисін диірменнің *тасындай* (ҚБ 592).

Бұл дүние қып-қысқа көрген *түстей*,
Қадірін білген дұрыс көрге түспей (ҚБ 595)[5].

Өмірдің өткінші екені, желдей есіп өтетіні мына жолдарда теңеу арқылы берілген: *inanta tiriglikkä jel teg kesär ne verь жизни, она проходит как ветер (QBN103₁₀)* [4, 254].

Аспанды күлімдеген қызға теңейді: *qalıq qız külar teg jiristi tisin* небо, как смеющаяся девица, обнажило свои зубы (QBN416₁₁) [4, 263].

Ж. Баласағұн тіліндегі троп түрлерінің бірі – метафора (балау). Жүсіп дастанында түркі танымындағы дәстүрлі ұқсатулар (ассоциациялар) мол орын алған. Метафоралық қолданыс сөз қолданушының айырым танымының сол тілдегі мінезін жан-жақты бейнелейді. Жүсіп поэзиясынан метафоралық қолданыстардың өзіндік өрнегін байқаймыз. Метафоралық қолданыстарды номинативтік, бейнелі, когнитивтік деп жіктеуге болады. Номинативтік метафораларға ава/апа жатады. АВА (апа) сөзі баба мағынасында жұмсалған: *aba jaztı ersa bajat qınatı* (ҚБГ 100₂₁).

Сын есім негізді номинативтік метафоралар да көрініс тапқан. *Қара* сын есімінің даму өрісінде «*халық*» номинативтік метафоралы мағына жасалған: *qaraqqa bilig berti bilgä asuq danağay xalyqqa ashıq aqyl berdi* (ҚБГ 41₁₈) [4, 7].

Етістікке негізделген номинативтік метафоралар да кездеседі. Мысалы, *kesu* етістігінің даму өрісінде метафоралар жасалған. Алғашында *kesu* етістігі «өткір құралмен шорт кию, тілу, кесіп алу, тастау» мағынасына ие еді. Аталған сөздің даму барысында «сөз кесу» (сөзін бөлді) абстрактілі номинативтік метафора жасалған. Ол Жүсіп Баласағұн шығармасының мына жолында қолданылған: *sözin kesti qoptı adaqın ögü / esänlästi ebkä jüz urtı kögü* сөзін кесті, аяғымен тұрды, қоштасып үйге қарай жөнелді (ҚБГ 137₂₆) [4, 8]; *sözin kesti acti ağı qaznağı / üladi üküс neң сіуajlar haqı* сөзін кесті, қазынаны ашты / және көп заттарды кедейлер үшін бөліп берді (ҚБН 86₁₀) [4, 17]. Сондай-ақ *könül jirtı / көңіл жырту* метафорасы мына жолдарда берілген: *könül jirtı jas tökti iki közi* это разорвало его сердце, и из обоих его глаз потекли слезы (QBN138₁). Көне түркі сөздігінде *jirt* сөзінің мына мағыналары көрсетілген: 1. Рвать; 2. Перен. рвать, разрывать (о сердце) [4, 268]

Жүсіп метафорасында жан-жануар, ағаш, тұрмыстық-салт, абстрактілі лексика да кездесіп отырады. Бейнелі метафораға *бөрі*, *қозы* сөздері жатады. Мысалы бейбітшілік өмірді бөрі мен қозының бірге жүруіне ұқсатады: *acunluq belinkä batı qut qurı / qozı birlä qatlıp jorıdı böri / елге құт қонып бақытқа кенелді / қозы мен бөрі бірге жүрді* (ҚБГ 47₃₆) [8, 6]. *Ақыл-дос* бейнелі метафора Құтты біліктің 35₃ жолында қолданылған: *uqus ol sañag edgü andlıq adas* ақыл – ол саған ант берген мейірімді досың (ҚБН 35₃) [4, 9].

Сондай-ақ Жүсіп бәйіттерінде қызды «құсқа», оның ішінде «аққуға» балайды. Метафора әлемді танудың үлгісі, сондықтан ауысулардың

жаңа түрлері Орхон-Енисей ескерткіштері үлгісімен жасалғандай көрінеді. Жүсіптің тілдік шеберлігіне әсер етуші фактордың бірі көне түркілік мол білім екені байқалады. Сол себепті кейде көне ескерткіштер сабақтастығы метафоралық қолданыстарда көрініс тауып отырады.

Метафораға негізделген эпитеттер де баршылық. Мәселен, *асіу söz/ашты сөз* (адам жанына бататын сөз, қатты сөз) эпитеті жұмсалған: *tügük jüz asıu söz kisig tumlıtur* қатал жүз ашы сөзді адам түңілдіреді (ҚБГ 94₃₁) [4, 4]; *ama sözi – қант шекер* бейнелі метафорасы 5150 жолда жұмсалған:

Өсиетін айтты атаң кетерде,

Ama sözi – тұтсаң – қант, шекер де! (ҚБ 5150).

Сондай-ақ *аш бөрі*, *ұзын тонлы* метафоралары да сәтті қолданылған.

Сені қалың *аш бөрілер* торып жүр,

Ей, ел ері, қойды қатты қорып жүр (ҚБ 5160).

Ұзын тонлы, жатпа, табын құдаға,

Күнәнді жу күн-түн тынбай, шыда да! (ҚБ 6555).

Білімді теңізге балайтын метафора да кездеседі: *negü ter esitgil aj bilgi tenis / послушай, что говорит тот, у кого знание [словно] море* (QBN359₁₀) [4, 285].

Ессіздікті отқа балайды: *essizlik ot ol ot köjürgän bolur / jolında kecig jok* зло – огонь, огонь жжет, на его пути нет прохода (QBN30₁₁).

Кейде метафоралар антоним сипатында келеді: *uqussuz ölüg ol ukuslug tirig / uqus munca tenlig adirtlar erig* неразумный – мертвый, разумный живой / подобным образом разум разделяет людей (QBN91₁₀) [4, 12]. Бұл жерде ақылсызды – өлікке, ақылдыны – тіріге ұқсатады.

Символ да метафора сияқты тілдік тұлғаның тіліндегі ұлттық мәдениеттің көрсеткіші ретінде көрінеді. Символдық таңба – лингвомәдениеттану мен когнитивті лингвистиканың зерттеу нысандарының бірі. Символ тілдік тұлғаның тіліндегі біріккен ой жүйелерін көрсетіп, бір-екі сөзбен береді, сол себепті символдық мәнді халқымыздың дәстүрлі ұғымдарын білдіретін сөздерден іздеуіміз керек. Символды зерттеуші Қ.Қайырбаева бұл туралы: «Сөз – символ жазушының айтпақ ойын дөп басып шығарманың бейнелігін арттыру үшін қажет. Сөз – символдарды ғалымдар әр түрлі қырынан зерттеген: рухани мәдениет пен материалдық мәдениетке қатысты [Е. Жанпейсов, Ж.А. Манкеева], түр-түс атауларының символдық мағынасы [Ә.Т. Қайдаров, З.Т. Ақтамбердиева], символдық мәні бар фразеологизмдер сипаты [Р.

Сыздық, Г. Смағұлова, Н. Уәлиұлы], сұлулық символизмдер [А.Қ. Сейілхан], символдың когнитивтік сипаты [Қ.Ә. Жаманбаева], этномәдени атаулар символы [Қ.Т. Қайырбаева] т.т.

Ақ, қара түстері символикалық мәнге ие болады. Ақын «ақ» түспен жақсылықты, «қара» түспен жамандықты таңбалайды. Ж. Баласағұнның танымы, түркілік рухы бұрын қалыптасқан символдар мәнінен айқын байқалады:

Заң-жосықтың бәрі өзгеріп, құрыпты
Ақ-қараны айырмастай былықты! (ҚБ 6490).

Ақ «таза, пәк» мағынасына ие:

Көз қырыңнан жаппар ием, қалдырма,
Сыртқа теппе, *ақын* сенің алдында (ҚБ 6560).

Сондай-ақ *ақ сөйле* / шын сөйле бейнелі оралымы мына жолдарда көрініс тапқан:

Бірінші – тіл: *ақ сөйле*, айт ашығын

Екінші – заң: ұстан адал, асылың! (ҚБ 5900).

Üc adaqlıq / үш аяқты (заттар) метонимиясы Құтты біліктің Герат нұсқасының 42₁₅ жолында ұшырасады: *qatıuü üc adaqlıy emitmäz bolur* барлық үш аяқтылар теңселмейді (ҚБГ 42₁₅) [4, 9]; *qatıuü üc adaqlıq köni tüs tuıur* барлық үш аяқтылар (заттар) дұрыс түзу тұр (ҚБН 68₃).

«Құтадғу білігі» шығармасында эпитеттер қолданысы да байқалады.

Алып, құрыш жүрек кісілер күрделі эпитеті қолданылған:

Бірі – *алып, құрыш жүрек кісілер*,

Қылышымен елге пайда түсірер (ҚБ 5910).

Сондай-ақ *қанды жас* эпитеті мына жолдарда берілген:

Текке өткен тірлігімді сағынып,
Көзден *қанды жасым* ақты қамығып! (ҚБ 6530).

Тура жол «адал жол» эпитеті қолданылған:

Адалдықтан еш айныма, *тура бол*

Бар тілекке жеткізеді *тура жол* (ҚБ 6085).

Тура сөйле, адал сөздің кіді жоқ,

Жаман жанның сөзі жалған, тілі шоқ (ҚБ 6090).

Қолы ашық «жомарт» эпитеті мына жолдарда берілген:

Үшінші – елге *қолың ашық*, сақи бол,

Жаныңды қос, жұртпен мәңгі бақи бол! [ҚБ 5900].

Жаудың мойнын ию «жауды бағындыру» фразеологизмі мына жолдарда көрініс тапқан:

Төртіншісі – керек қуат, қайсарлық

Жаудың мойнын иіп, тегіс жайпарлық! (ҚБ 5905)

Қорыта айтқанда Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білігі» шығармасы қазақ жазба әдебиетінің тарихынан үлкен белесті орын алатын ұлттық мұрамыз. Сондай-ақ ежелгі түркі тіліндегі классикалық поэзияның тұңғыш үлгісі. Филологиялық толғамдарымен де, поэтикалық ойлау ерекшелігімен де шеберліктің ең үздігі ретінде бұл ауқымды шығарма сол дәуірдегі өнер өресін, көркемдік таным мен ой-сананың биігін аңғартады. «Құтадғу білігі» тілінің троп түрлері арқылы орта ғасырдағы түркі танымының көркем жүйесін аңғара аламыз.

Әдебиеттер

- 1 Нұрмақанов А. Түркі фразеологиясы. – Алматы., 1998. – 170 б.
- 2 Әзімжанова Г. Көркем проза прагматикасы. – Алматы, 2005. – 300 б.
- 3 Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – С. 202.
- 4 Древнетюркский словарь / Под ред. В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. – Ленинград: Наука, 1969. – С. 676.
- 5 Егеубаев А. Құтты білік. – Алматы, 1986. – 278 б.

References

- 1 Nұrmaqanov A. Tүrki frazeologiyasy. – Almaty., 1998. – 170 b.
- 2 Әзімжанова Г. Көркем проза прагматикасы. – Алматы, 2005. – 300 б.
- 3 Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2001. – S. 202.
- 4 Drevnetyrkskiy slovar' / Pod red. V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Scherbak. – Leningrad: Nauka, 1969. – S. 676.
- 5 Egeubaev A. Құтты билік. – Almaty, 1986. – 278 b.